

פתח דבר

ידוע במחקר כי מסורת תימן קדומה ומהימנה וכי נושאייה הקפידו להעבירה כהווייתה מדור לדור. ואף שהוכרו אזורי תרבות ומסורת נוספים בתימן, תוארה בעיקר מסורת צנעא, שהיה לה תיעוד רב בכתב ובעל פה. ועם זה, כבר הוכר מזה זמן רב הצורך לחקור מסורות לשון נוספות ובייחוד אלה של יהודי דרום תימן (שרעב ועדן). החיבור הנוכחי בא למלא חסר זה והוא עושה זאת בהצלחה מרובה.

ד"ר דורון יעקב נשען על עבודת שדה עצמאית ועל הקלטת מסרנים מהימנים בקריאת מאות פרקים מן התורה, מההפטרות ומהמגילות, ומפרקי המשנה שהיו שגורים בפי יהודי דרום תימן, וביותר הפרקים הנלמדים בבית האבל, וכן על הרכיב העברי בערבית שבפי יהודי דרום תימן. המחבר הרחיק לכת עד ללונדון לכנס חומרים מפי חברי הקהילה העדנית שם, ואף ריאיון את מסרניו וטרח לאתר כתבי יד מנוקדים מדרום תימן. כן נזקק המחבר לכתבי יד, כגון כ"י נחום וכ"י ירושלים, ולדפוסים שחכמי תימן הוסיפו להם ניקוד בכתב יד, כגון מהרי"ץ, הרב עמרם קורח, הרב שלום יצחק הלוי, ועל כולם התלמוד הבבלי שניקד הרב עמר.

המחקר תיאורי ביסודו, והוא נועד להציל מתהום הנשייה מסורת העלולה ללכת לאיבוד בעוד דור. הוא כולל חלקים עיוניים, ודן בשאלות הנוגעות לקורפוס ולהיקפו, למקורות המידע, לאופן הצגת החומר, בייחוד תצורת שם העצם במסורת דרום תימן, לבעיות המתודולוגיות שעמדו בדרכו, ולשיטת המחקר הסינכרונית בתיאור מסורת דרום תימן. אף הוא הרחיב ברקע ההיסטורי-התרבותי של קהילות תימן, וסיפק נתונים מפורטים על המסרנים שמפיהם כינס את החומרים למחקרו. את הממצאים השווה, כצפוי, למסורת צנעא, וכך היה יכול להאיר הן את מסורת דרום תימן הן את מסורת צנעא. הוא השווה גם לעדים אחרים של מסורת דרום תימן, כגון לתכלאל משתא, ולמסורת המשתקפת משירת ר' שלום שבזי, בייחוד כדי ללמוד על השינויים שאירעו את המסורת במהלך הדורות.

אחד הממצאים המעניינים הנובעים מהשוואה זו הוא שדווקא מפני שבצנעא היו תלמידי חכמים גדולים שהקפידו על שימור המסורת, הם גם הרשו לעצמם ליצור צורות היקשיות שלא היו במסורת הקדומה. ממצא מעניין אחר הוא שהשפעת הדפוסים – בייחוד סידורי ליורנו – על מסורת שרעב ועדן הייתה מוגבלת לפרקי המשנה שהם כללו: פרק ראשון של מסכת תמיד, פרק חמישי של מסכת זבחים וכל מסכת שבת. ואף שזה נראה שטר ששוברו בצדו, העובדות איתנות. לכאורה כיוון שמסכתות אלה היו שגורות ביותר וקראו אותן באופן אינטנסיבי, דין היה שנוסחן המסורתי יהא חקוק בלב הקוראים במידה כזאת שלא ישעו לנוסחי הדפוס, והנה התברר שבמציאות המֵתאם הפוך: אלה שנקראו ביתר שאת הושפעו מן הדפוס, ללמדך עד היכן מגיע כוח האות הכתובה.

ממצא מאלף נוסף הוא שהדקדוק כניסוחו בבית המדרש הספרדי בימי הביניים השפיע על מסורת הקריאה של דרום תימן, למשל בעניין תפיסת חלוקת התנועות לגדולות וקטנות, ובכללי השווא. לא

פחות חשובה היא הקביעה שחכמי תימן הלכו בעקבות פסיקותיו של ר' יחיא צאלח, ב"חלק הדקדוק" שלו, אם כי מסורת דרום תימן נטתה למסורת משלה. כל זה ללמד יצא שהקריאות המסורתיות – גם המוחזקות מהימנות ביותר – כוללות מרכיבים מאוחרים ביחס שהושפעו מהספרות המלומדת, ולא בכל פרט הן משקפות את המסורת הקדומה ביותר. היוצא מהכלל – קריאת תהילים במסורת לעצמה נגד מסורת טבריה – דווקא מלמד על הכלל.

בתיאור ההגאים ירד המחבר לרזולוציה גבוהה ולהבחנות דקות (למשל במימושים השונים של ג' רפה), ותעתק באופן מדויק. לא זו בלבד אלא שהשתמש במכשור ובשיטות מדידה משוכללות (תכנת Praat) כדי לדייק דיוק מתמטי במה שהאוזן עשויה לקלוט או להחמיץ. דרך משל, בסוגיות מסוימות כגון ההטעמה, למכשירים רגישות העולה על שמיעת אוזן רגילה, ואכן ד"ר יעקב גילה תופעות מעניינות, כגון מקום ההטעמה האמתי של מילה במקום שאורך ההברות האחרונות דומה או זהה.

ד"ר יעקב קורא את מחקרי קודמיו קריאה מדוקדקת וביקורתית ואין הוא נרתע מלבחון את ממצאיהם ואף לתקנם, לדייקם, ולהשלימם, הכול באופן ענייני ובסגנון מאפק ומכובד. חריפות ניתוחיו ניכרת במיוחד במקום שקודמיו פירשו תופעה נתונה באופן מסוים והוא מראה שפירושם מן הנמנע. לעתים הכריע במחלוקות פרשניות על תופעות ייחודיות בקריאת יהודי תימן.

גולת הכותרת של החיבור הוא פרק 3 שהוא מעין לקסיקון למופעים מורפולוגיים של 1250 שמות מן הקורפוס הנבדק. בלקסיקון נידונו תצורתם, משקלם ומימושם הפונטי של שמות אלו בהשוואה למסורות האחרות מתימן ולכתבי היד ולדפוסים ולעתים לכי"י קאופמן ופרמה ולדפוס ליוורנו ואף לדפוס קושטא. הפרק ערוך בסדר א"ב והוא מחולק לשמות עבריים ולשמות לועזיים. זהו פרק חשוב ביותר באשר הוא מביא סיכום המידע על כל מסורות ההגייה של רשימת שמות זו, בלויית תובנות מאלפות.

תיאורה השיטתי של מסורת דרום תימן הוא בלי ספק נדוניה חשובה לקידום המחקר בתחום מסורות הלשון וחיבור זה מהווה תרומה משמעותית לספרות מסורות הלשון.

אהרן ממן

הקדמה

חיבור זה הוא עיבוד של עבודת הדוקטור 'מסורת הלשון שבפי יהודי דרום תימן (קהילות שרעב ועדן): תורת ההגה של העברית ותצורת שם העצם בלשון המשנה', שנכתבה בהדרכתו של פרופ' משה בר-אשר.

תרבותה של יהדות תימן היא מקור מים חיים למחקרים ענפים ולידיעות מרובות. סממן בולט בתרבות זו הוא מסורת הלשון שבפיהם. יש בה תופעות שאין דומה להן במסורות אחרות של העברית. החיבור היא פרי מחקר שארך שנים רבות וכלל מפגשים עם אנשי דרום תימן נושאי המסורת ועם מקורות רבים אחרים. אני שמח על הזכות שנפלה בחלקי להוסיף נדבך למחקר העברית של יהודי תימן.

אני מבקש להביע את תודתי לאישים ולמוסדות שעמדו לימיני בכל שנות המחקר. בראשונה אני חב חוב גדול למסרנים, שניאותו לפתוח לי את פתח ביתם כפתחו של אולם, לאצול מרוחם, משיחתם ומידיעותיהם הרבות ולתת עליי. כתלמיד לפני רבו ישבתי לפנייהם אלפי שעות, שלא היה בהן לא רגע אחד של ריק ולא קורטוב של שעמימות הלב. בצער רב אני מזכיר לטובה ולברכה את אדוני זקני ורבי הרב יצחק יעקב ז"ל, שהיה תלמיד חכמים מובהק, איש על העדה, שהקדיש את כל עתותיו לתורה ולתפילה; הוא נפטר בשם טוב מן העולם בטבת תשע"ב. לאחרים אני מודה במאוד מאוד, ומאחל להם אורך ימים ושנים, בבריאות וברוחה (שמות כולם מפורטים בפרק המבוא).

אני מודה למורי פרופ' משה בר-אשר, שזכיתי להיות מתלמידיו ולירש ממנו טובה וברכה בכל עמלי. הוא נחני בעצתו הטובה ובידיעותיו המפליגות בכל שנות המחקר, וחיבור זה מצטרף לפירותיו ולפירי פירותיו.

תודה גדולה אני נותן לפרופ' אהרן ממן. שנים רבות עשיתי במחיצתו באוניברסיטה ובמרכז לחקר מסורות הלשון של קהילות ישראל. למדתי ממנו הרבה על מסורות הלשון, על לשונות היהודים ועל שיטות המחקר הרצויות בתחומים האלה. הוא תמך בי והובילני לדרך במסילות הנכונות בכל שלב ושלב של עבודת המחקר. לידיו הגיעה טיוטת החיבור והערותיו המחכימות משולבות בגרסה המוגשת לפניכם. תודתי נתונה לו גם על שמצא את החיבור ראוי לפרסום בסדרה עדה ולשון.

הכרת הטוב יאתה למורים, לחוקרים ולידידים, שבמהלך כתיבת העבודה ובשלבי עבודה לספר היטיבו לתקנני בעצה טובה ולחלוק אתי את הידע והניסיון שבידם. מחוקרים-חברים בני תימן נהניתי עצה ותושייה בכל הנוגע למסורת תימן ולתרבותה: מר אדם בן-נון, ד"ר אורי מלמד, פרופ' יוסף יובל טובי וד"ר יחיאל קארה. אין ערוך לתרומה שקיבלתי מן הקרבה אליהם ומענייני המחקר הרבים המשותפים. ד"ר קארה אף קרא טיוטה של החיבור, והגהותיו סייעו לשפר אותה במידה רבה.

ד"ר גבריאל בירנבאום וד"ר מרדכי מישור קראו גם הם גרסה מוקדמת של הספר והואילו לשלוח לי את הערותיהם לקראת הבאתו לדפוס. אני מחזיק להם טובה מרובה.

תודה עצומה לרעייתי מירית שבאורך רוח נשאה בעול הבית מתוך רגשי שותפות, אהבה ותמיכה עד אין קץ; המחקר הזה הוא מנת חלקה ממש כשם שהוא בשבילי. ומה רב הגמול שאני חייב להורי היקרים שטיפחוני וריבוני מיום היותי ועד השעה הזאת! זכות גדולה עומדת להם על העזרה שהעניקו לי ולביתי בתקופת המחקר. ברוכים יהיו ממקור כל הברכות, ויוסיפו אורך ימים ושנות חיים ושלום.

לבסוף, העבודה לא הייתה מגיע לגמרה אלמלא התמיכה הכלכלית הנדיבה של גופים שונים, ואני מודה להם מעומק הלב: המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית וקרנות אחרות הקשורות בה, קרן הזיכרון לתרבות יהודית (Memorial Foundation for Jewish Culture), מרכז משגב ירושלים ומכון בן-צבי.

דורון יעקב

תוכן העניינים

4	(0) מבווא
4	(0.1) על מסורות הלשון ועל מחקרן
5	(0.2) מחקר מסורת תימן
6	(0.2.1) מחקר מסורת דרום תימן
9	(0.3) על הקהילות הנחקרות
9	(0.3.1) שרעב
10	(0.3.2) עדן
11	(0.4) יהודי דרום תימן וספרי הדפוס
13	(0.5) שיטות העבודה במחקר זה
13	(0.5.1) הקורפוס
13	(0.5.2) העדים
16	(0.5.3) הצגת הממצאים ודרכי הניתוח שלהם
23	(1) הפונולוגיה של קריאת המקרא
23	(1.1) פתיחה
23	(1.2) תיאור ההגאים
23	(1.2.1) העיצורים
32	(1.2.2) התנועות
42	(1.3) הטעמה בקריאת המקרא
42	(1.3.1) הטעמה ראשית
46	(1.3.2) הטעמה משנית
46	(1.3.3) הטעמה משנית בהברה סגורה
49	(1.4) המכפל
49	(1.5) פתח גנוב
50	(2) הפונולוגיה של קריאת המשנה
50	(2.1) מכפל
50	(2.1.1) המכפל ב-ר
52	(2.1.2) המכפל באותיות אהח"ע
53	(2.1.3) מכפל ב-י שוואית וב-מ שוואית
56	(2.1.4) מכפל לאחר מה
56	(2.1.5) דגש דחיק

56	(2.2) השפעת הגרוניות
57	(2.2.1) ניקוד התחילית לפני גרונית
59	(2.2.2) תנועת הגרונית
62	(2.2.3) הפתח הגנוב
63	(2.2.4) שינויים בפעלים בעלי גרונית
64	(2.2.5) ניקוד ה הידיעה לפני גרוניות ולפני ר
65	(2.3) דגש ורפה באותיות בגדכפ"ת
66	(2.3.1) דיגוש שלא על פי כללי טבריה
73	(2.3.2) ריפוי שלא על פי כללי טבריה
74	(2.3.3) ניתוח ומסקנות
80	(2.4) ההטעמה בקריאת המשנה
82	(3) תצורת שם העצם במסורת קריאת המשנה
82	(3.1) השמות העבריים
320	(3.2) השמות השאולים מן הלעז
368	(4) ענייני לשון שונים במסורת קריאת המשנה
368	(4.1) צורות בינוני מעניינות
369	(4.2) ניקוד ש' הזיקה
371	(4.3) ניקוד ובכ"ל במעמד פרטוני
372	(4.4) צורות הפסק
374	(4.5) בינוני צמוד לכינוי המדבר
375	(4.6) בינונית בכינויי מושא
376	(4.7) נפרד במקום נסמך
378	(4.8) נסמך במקום נפרד
379	(4.9) חיבור של למילה התוכפת
380	(4.10) כינוי הנוכח
381	(4.11) יידוע שמות עצם
383	(4.12) כתיב וקרי בקריאת המשנה
391	(5) מסורת דרום תימן – סיכום
391	(5.1) הפונטיקה
393	(5.2) מסורת הקריאה בלשון חז"ל
393	(5.2.1) הערות הנוגעות לתצורת השמות
402	(5.3) מאפייניה של מסורת דרום תימן

408	(5.4) תובנות על מסורת מרכז תימן
410	(5.5) דברי חתימה
413	ביבליוגרפיה וקיצורים
425	מפתח המילים

(0) מבוא

(0.1) על מסורות הלשון ועל מחקרן

מאז חדלה העברית לשמש שפה מדוברת במאה השלישית לספירה היא נתקיימה בקרב קהילות ישראל לתפוצותיהן בשני ערוצים עיקריים: בכתובה עברית, שבמקצתה נמסרה גם בסימני ניקוד, ובדיבור על פה, שכלליו ורכיביו נמסרו מדורות ראשונים עד דור אחרון – קהילה קהילה ושיטתה.¹ העברית שבעל-פה שימשה בשתי מסגרות: בקריאת הכתובים בליטורגיקה ובפְּרָה-ליטורגיקה (תפילה, תלמוד תורה ושירה) ובמרכיב העברי המשולב בלשון הדיבור הלועזת. שתי המסגרות האלה זכאות לתשומת לב מרובה מפני שלמעשה הן שמרו על רצף של דיבור עברי ברמה מסוימת.² אשר למסורת הקריאה שבעל פה³ צריך להבחין בין שתי הופעות שלה. הראשונה היא מסורת הקריאה במקרא הטברני. הנוסח, הניקוד ומערכת הטעמים שנקבעו בידי חכמי טבריה התקבלו אצל כל תפוצות ישראל בלי יוצא מן הכלל כבר לפני מאות שנים. במסגרת השימוש הדתי בספרי המקרא (בקריאה בציבור ובשימושים אחרים) ניתן למקרא הטברני תוקף הלכתי מחייב. מסורת הקריאה במקרא צמודה אפוא לטקסט מנוקד, והיא דרך המימוש של עברית כתובה ומנוקדת. כשאנו באים לתאר קריאה של מסרן בתורה או בנ"ך אנו עוסקים בשאלה כיצד הוא הוגה את האותיות שלפניו והיאך הוא מממש את סימני הניקוד שקבעו בעלי המסורה מטבריה.

ההופעה השנייה של המסורת שבעל פה היא הקריאה בספרות שלאחר המקרא, כלומר בספרות חז"ל, בתפילה ובפיוטים. תשומת הלב בתחום זה מופנית בעיקר למסורת הקריאה במשנה. המשנה היא יצירת היסוד לכל ספרות ההלכה של חז"ל, המייצגת הראשית של התורה שבעל פה, והיא נלמדה במשך הדורות במסגרות שונות. עם זאת לניקוד המשנה ולאופן הקריאה בה לא היה מעולם

¹ לרקע כללי על מסורות הלשון ראה מורג, למחקר; מורג, העברית, עמ' יא–טו; כ"ץ, ג'רבה, יב–טו, כ–כא; אלדר א, עמ' א–ד; אלדר ב, עמ' 10–16; א' אלדר, 'מסורות ההגייה של העברית' מסורות ג (תשמ"ט), עמ' 3–35; נ' שתיל 'מסורות ההגייה העברית בימי הביניים', לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 375–397. בשורות הבאות מתמצים ובאים דברי החוקרים שקדמוני עם כמה דגשים שראיתי בהם חשיבות.

² היטיב לבטא זאת מ' מישור במאמרו 'תחיית הלשון, האומנם נס?', לשוננו לעם מ-מא (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 208–214: העברית לא שימשה רק 'חומר קריאה', אלא הייתה הגויה **בפה** (בתפילה ובלימוד) – הקוראים הפיקו את האותיות והמילים העבריות מפיהם בקול. עובדה זו הכשירה את הלבבות להשיב את העברית לדיבור החי.

³ כתבי היד העבריים, ובעיקר המנוקדים שבהם, גם הם מייצגים מסורת לעברית – הן ספרי המקרא לנוסחיהם הן ספרי חז"ל. וכידוע שיטות הקריאה בספרות שלאחר המקרא משתקפות היטב גם בכתבי יד של סידורים ומחזוריים (וכלשון בר-אשר [מחקרים א, עמ' 25–29] מן המקורות העקיפים של לשון חז"ל): מחזורי אשכנז (אלדר א–ב), מחזורי ספרד (רודי, עיונים ועוד), מחזורי איטליה (ריזיק, מסורות), סידורי תימן (גלוסקא, תפילה; קיסר, מהרי"ץ; קיסר, משתא).

ערך מקודש ותוקף מחייב, ולפיכך גם לא התקבל לה (או לכל ספר אחר מספרות חז"ל) ניקוד אחיד.⁴ לפיכך מסורת הקריאה במשנה אינה נסמכת על ניקוד קבוע, והיא נתונה במידה רבה בזיכרונו ובתודעתו של הקורא. הסמכות שיש בידו גדולה יותר; כשאין בטקסט אמצעים שיכתבו לו את מלוא התנועות המרכיבות את המילים שלפניו, הוא נדרש להכריע בצורתן הסופית על פי ידיעותיו. אמנם ידוע כי בספרות חז"ל התמלא יותר הכתיב של הטקסט – יש בה יותר וי"וים ויו"דים במבמקרא, והסתגלות הקוראים לשיטה ולכללים שהכתיב המלא מייצג עשויה לסייע בקריאת המילים. אבל עדיין הכתיב המלא אינו משקף את כל גוני התנועות, ונותר מרווח גדול של אפשרויות קריאה. למסורת הלשון יש אפוא תפקיד חשוב בקביעת צורתן של המילים, גדול יותר ממה שנותר לה לעשות בקריאת המקרא המנוקד.

זכות ראשונים במחקר מסורות הקריאה של לשון חז"ל שמורה לחנוך ילון. הוא עמד על החשיבות שבמסורות הקריאה המהלכות בקהילות ישראל והציב אותן בשורה אחת עם כתבי היד במחקריו ובמעשיו.⁵ עוד לפניו היטיב בן-יהודה במילונו הגדול להכיר בערכן של מסורות הקריאה של העדות בלשון חכמים: 'ומלבד זה נסתעיתי (הטעות במקור) בהקריאה המסורה (הריוח במקור) של האשכנזים והספרדים והתימנים, בפרט של הספרדים והתימנים, שאצלם המסורה של קריאת המלים יותר קבועה ונמסרת באמת מפה לפה, מרב לתלמיד'.⁶

בעקבות ילון עמד שלמה מורג וביסס את מחקר מסורות העדות. הוא הקים את מפעל מסורות הלשון, ובו נאגרו הקלטות רבות של קריאה במקרא ובספרות שלאחריו מפי אנשים רבים יוצאי קהילות ישראל. חיבורו הגדול, העברית שבפי יהודי תימן, הוא ספר מופת בתחום המסורות שבעל פה, ואחריו החרו-החזיקו חוקרים אחדים בתיאור מסורות מקהילות אחרות.⁷ מחקריהם נתפרסמו בעיקר בסדרה "עדה ולשון" ובכתב העת "מסורות".

(0.2) מחקר מסורת תימן

מבטא העברית של בני תימן עמד כמוקד עניינם של רבים – מימות מסעותיו של התייר יעקב ספיר ועד ימינו.⁸ מערכת העיצורים והתנועות הייחודית ללשון העברית של אנשי העדה זכתה לכמה

⁴ החשיבות העיקרית ניתנה כמובן לתכנים. בלשון התפילה נדרש דיוק רב יותר במבטא מבלימוד ספרות חז"ל, אבל עד ימי מדרקי אשכנז גם לשון התפילה הייתה נתונה למסורת עממית, ובפרטים רבים שלה היא מתאימה למסורת הקריאה בספרי חז"ל.

⁵ וקוטשר כינהו 'אביו מחוללו של מחקר מסורות העדות' (ראה מחקרים, עמ' עח, הערה 6).

⁶ מילון בן-יהודה, המבוא הגדול, עמ' 38. כידוע בהערות למילונו הביא לעתים עדויות ממסורות הקריאה השונות.

⁷ בגדאד (של מורג עצמו), ג'רבה, חלב, תיטואן ומרוקו (ומעט מסורת אשכנז). ותצוין גם עבודתה של פלמן על משקל קטל (פלמן), המשלבת את קריאתם של עדים מקהילות המזרח.

⁸ ואולי קודם לכן – ראה נח גרבר, "אקדמות לגילוי האתנוגרפי של יהדות תימן", תימא ט (תשס"ו), עמ' 69–96.

תיאורים בספרות המחקר, אבל לידי שכלולה וגמרה הגיעה בספרו הנזכר של מורג.⁹ בחיבור המונומנטלי הזה נעשה שימוש בכלים המדעיים הראויים ביותר לצורך בניינו של מערך ההגאים המשמשים בעברית התימנית. המחקרים והתיאורים שקדמו לו נופלים ברמת הדיוק והנאמנות שלהם, כפי שמורג עצמו הולך ומוכיח בחיבורו. השיפור הרב שניכר בספרו של מורג נזקף במידה רבה לזכותה של עבודת שדה מופלגת בהיקפה, שבה נרשמו ותועתקו בהקפדה שעות רבות של הקלטות מפי המעולים שבמסרני קהילת תימן, וכל זאת שנים מעטות אחר עלייתם ארצה. בתחום המורפולוגיה של מסורת תימן בלשון חכמים נעשתה עבודה חלוצית במאמריו של שבטיאל.¹⁰ ביזמתו של ילון אסף שבטיאל צורות מיוחדות הנהוגות במס"ת וסדרן על פי קטגוריות שראה לקבוע. החומר שכינס היווה בסיס למחקרים שנעשו אחר כך – חוקרים כגון ילון, קוטשר¹¹ ומורג¹² ציטטו צורות מלשון חכמים של מס"ת כשהם נסמכים על פרסומיו של שבטיאל. מאמרים חשובים אחרים של קארה,¹³ גלוסקא¹⁴ וקיסר הרחיבו את היריעה, ודנו בלשונם של כתבי יד תימניים ושל קריינים מהימנים בני העדה. הגדיל לעשות האחרון: במחקריו של קיסר אפשר למצוא ראשיתו של תיאור שיטתי של מסורת צנעא כפי שהיא משתקפת כמעט בכל עדיה.¹⁵ העניין הרב שגילה המחקר במסורת תימן נבע גם מערכה חשוב – רבים שיבחוה וראו בה מסורת קדומה ויציבה, העולה באיכותה על המסורות האחרות שבעל-פה.¹⁶

0.2.1) מחקר מסורת דרום תימן

למעלה מחמישים שנה מלאו לצאת ספרו של מורג, ואף על פי כן כוחו יפה גם עתה בכל הנוגע לתיאור העברית במס"ת. ואולם טבעי הוא כי במרוצת השנים נתרכו הנתונים העומדים לרשות עולם

⁹ את פרוטיו הראשונים במחקר מסורת תימן (ומסורות אחרות) עשה בפרסום כמה מאמרים בכתב העת תרביץ (הראשון שבהם בתי"ב).

¹⁰ שבטיאל, מסורות א-ד.

¹¹ ראה קוטשר, מילים, עמ' 65.

¹² ראה למשל מורג, מבוא נק"ט.

¹³ כגון קארה, כלים.

¹⁴ כגון גלוסקא, תפילה.

¹⁵ ראה בעיקר קיסר, מסורות. לפי שעה מאמריו אינם מקיפים אלא חלק קטן ממסורת הקריאה במשנה: בעיקר תיאור של תריסר משקלי שמות עצם, צורות ההפסק והערות על ניקודן של שתי מסכתות – יומא ואבות. מסכת אבות שבעריכתו פותחת במבוא הסוקר ענייני לשון מגוונים ומיוחדים במסורת קריאת המשנה, ובהערות השוליים שוקעו פרטים אחרים וציונים לספרות המחקר. קיסר (כמו מקצת החוקרים האחרים שזכרו) הוא גם מסרן מעולה בזכות עצמו. רמת הדיוק וההקפדה שבמחקריו ראויה לציון, וכמעט שלא מצאתי שנכשל או טעה בתיאור העדים התימניים של לשון המשנה.

¹⁶ מבחר מקורות בעניין זה: מורג, יהודי תימן, עמ' 44–50; קיסר, מסורות, עמ' 1–3; והארכתי בעניין במאמרי תבניתו תצורה, עמ' 37–42 (ושם שבה עם ביקורת).

המחקר, ואף הכלים המשרתים את החוקרים הלכו ונשתכללו. למורג עצמו עומדת הזכות בצירוף של מאות שעות הקלטה נוספות על מאגר ההקלטות והרשימות שעמד לפניו בעת כתיבת הספר, ובפרטים לא מעטים יש לאל ידינו לתאר תמונה מדויקת ושלמה יותר של מסורת זו. הדברים נכונים במיוחד במסורת יהודי דרום תימן. מחקריו של מורג במסורת תימן והמחקרים שבאו אחריו התמקדו בעיקר במסורת הלשון שנהגה בעיר צנעא, ושתי סיבות עיקריות בדבר:

א. למסורת צנעא יש תיעוד נרחב, הן מבית, בניקודי בני מרכז תימן עצמם, הן מחוץ, בהקלטות שעשו חוקרי התרבות התימנית.¹⁷ ההקלטות משאר אזוירי תימן מועטות ביחס, וההקלטות מדרום תימן נדירות עוד יותר.¹⁸ אף בכתבים הלא-רבים שיצאו מתחת ידם של בני הדרום אין מידע רב על מסורתם הלשונית.¹⁹

ב. מסורת צנעא מתאפיינת באיכותה המהימנת והקפדנית. צנעא גידלה תלמידי חכמים הבקיאים היטב במסורתם, והיא נשתמרה אצלם במידה רבה ביותר לעומת המסורות שהילכו בשאר אזוירי תימן. אלו האחרונות הושפעו במידה רבה גם ממסורות חוץ-תימניות (כגון ניקודי הדפוסים) ואף ייחסו חשיבות פחותה לשימור ערכי הלשון.²⁰

בגלל הסיבות האלה הכיני המקובל בעולם המחקר של מסורות הלשון – "מסורת תימן" – מכוון בעיקרו למסורת העיר צנעא. נראה שיש בכך מידה מסוימת של צדק. תימן כולה מובחנת במערכת הפונולוגית העברית שלה בקווים ברורים מאחיותיה, הלוא הן שאר מסורות העדות (ובולט בעיקר ההבדל במספר התנועות); סביר אפוא להניח שגם בתחום המורפולוגיה של לשון חז"ל רב המשותף בין קהילות תימן על השונה. כיוון שצנעא ניחנה בסגולות השימור והקדמות הרבות ביותר, הרי היא המייצגת הנאמנה ביותר של כל תימן.

ומה התועלת במחקר מסורת דרום תימן? מה הצורך לתאר אותה בנפרד? על השאלות הללו אוכל להשיב כמה תשובות.

¹⁷ רבים היו המסרנים מבני צנעא שהוקלטו. החשובים שבהם הם הרב יחיא אלשיך, הרב חיים חובארה, הרב שלום (סאלם) כהן, הרב יוסף עמר, הרב יוסף צדוק (צאלח "הַהֶב"), הרב שלמה (סלימאן) קארה, הרב יהודה תאם, זכר כולם לברכה. החומר שהוקלט מפיהם שאף לכלול חיבורים שלמים, ולא רק מדגמים מייצגים שלהם. למעשה צירוף כל העדויות מצנעא מעמיד תיעוד מוקלט של כל המקרא, כל ששת סדרי המשנה וכל התלמוד הבבלי. חלקים גדולים מהחיבורים הללו אף הוקלטו מפי יותר ממסרן צנעאני אחד.

¹⁸ מצויים כמה פרקים מן המקרא ופרקים נבחרים מן המשנה (ראה להלן). דפים יחידים מן התלמוד הוקלטו לצורך הספר קארה, כתבי-היד.

¹⁹ על מיעוט כתבי היד שהגיעו משרעב ראה גברא, קהילות, עמ' 597.

²⁰ מרכזיותה של צנעא באה לידי ביטוי גם בדברי ר' שלום שבזי, איש פְּעוּז שבדרום תימן, בשירו 'אהבת דוד חפצי וגם חשקי' (חפץ חיים, עמ' תקפט): 'יא משתאק לאלעלם ואלחכמה, זור צנעא חית' פאצ'ת אלנעמה, פיהא אחבאר תפתוך בכל כלמה' (הוי המשתוקק ללימוד ולחכמה, פְּקָר בצנעא, מקום שבו שופעת הנעימות, יש בה תלמידי חכמים, יורוך בכל דבר).

א. תשומת הלב הרבה שניתנה למסורת צנעא על כורחך שמיצטה את העיסוק במסורות המחוזות האחרים. ההיקף הדל של ההקלטות מנע את התיאור השלם של המערכת הפונולוגית של יהודי שרעב ועדן,²¹ ומה שנוגע ללשון המשנה לא תואר כלל. מחקר זה בא להשלים את החסר ולתקן את הדרוש תיקון.²²

ב. כידוע קיימים הבדלים פונטיים בין לשונותיהם של שני המחוזות, בעיקר בהגייתן של שלוש פונמות: ג דגושה, ק ותנועת החולם. הבדלים אלו, בעיקר ההבדל האחרון,²³ מעידים על שתי מסורות משנה שהיו בתימן. לפיכך ראוי לבדוק אם הן מובחנות גם בתחומי לשון אחרים, ובהם המורפולוגיה בלשון המשנה.

ג. תצורתם של שמות רבים במסורת צנעא היא תוצאה של התפתחות פנימית. תמורות ושינויים במסורת הלשון חלים בכל מקום, ואפשר להצביע בבירור על שינויים כאלה שהתהוו בצנעא ואין דומה להם במסורות אחרות.²⁴ יתרה מזאת, כאמור בצנעא ישבו מלומדים ותלמידי חכמים שגרסת המשנה והתלמוד שגורה על פיהם. בקיאותם ועיקשותם העניקו להם כלים יתרים לשימור המסורת הקדומה, ואולם גם חיסרון נעוץ בכך. הלמדנות המרובה הניבה מקרים של בידול צורני לשם הבחנה סמנטית²⁵ והצמיחה היקשים ואלולוגיות להאחדת מערכות דקדוקיות.²⁶ דווקא השכבה העממית

²¹ ראה את דבריו המפורשים של מורג (העברית, עמ' לח, הערה 5) על מסורת עדן: 'כידוע נתרברו ביישובה היהודי של עדן יסודות יהודיים ממקומות שונים, וראוי לברר אילו יסודות במבטאם של יהודי עדן אינם תימנים מקוריים. בחיבור זה לא באנו לתאר את הגיית יהודי עדן תיאור מפורט, אלא רק לציין קווי יסוד למהותה'. בתיאור מסורת עדן נסמך רק על עד אחד, הרב שמואל מנחם הכהן, והוא גם היחיד שהוקלט במרכז המסורת קודם שצירפתי את החומר שלי. תשתית המחקר של מורג למסורת שרעב הייתה קריאתו של הרב סעדיה צ'וראני בן חרף אֶלְהִינָה שבנפת חוגרייה. אמת כי בין יהודי שרעב ובין יהודי חוגרייה אין הבדלים משמעותיים במבטא, אבל לאחר שנחשפתי לקריאת הרב ד'וראני (ראה להלן, הערה 58) נוכחתי שבתחומים אחרים (הפונולוגיה במקרא והמורפולוגיה של המשנה) הפערים גדולים יותר. במילים אחרות, המסורת המרכזית של שרעב כמעט שלא נחקרה.

²² דברים על ההזנחה שידע מחקר היהודים התימנים שאינם בני צנעא ראה רצ'א, תימנה, עמ' 14–21.

²³ ההבדל בהגיית שני העיצורים הנזכרים מקביל ההבדל שבערבית הלהגית, ואפשר שלשון הסכיבה שאירה את רישומה גם בעברית של בני שתי הנפות. לעומת זאת החולם היא מהות פונולוגית עברית מובהקת, ואין לפרש את הגייתה בהשפעה ערבית (מורג, מסורות, עמ' 54–55).

²⁴ נראה ששינויים כאלה אפשר לגלות בשתי דרכים: האחת היא השוואה בין ניקודים קדומים שנעשו בצנעא ובין ניקודים מאוחרים והמסורת שבעל פה. השנית היא עמידה על עקרונות מיוחדים המאפיינים במובהק את מסורת הלשון של צנעא (כגון ריבוי משקל פֶּעַל [שבטיאל, מסורות ב, עמ' 217, הערה 8] ובידול מורפולוגי מכוון לשם הבחנה במשמעות [גלוסקא, קוים, עמ' 26–28]).

²⁵ לדוגמאות ראה גלוסקא שם; קיסר, מסורות, עמ' 130, הערה 429.

²⁶ כגון התנהגותו של הדגש בגרוניות (ראה יעקב, תבניות תצורה).

והפריפריאלית עשויה להחזיק בשלבי המסורת שקדמו לתיקונים המלומדים, ויש אפוא עניין בחקירה ובדרישה אחריהם.²⁷

ד. קארה תיאר את מסורת הארמית הבבלית של כתבי היד התימניים,²⁸ ובמסגרת התיאור ראה מפעם לפעם ליתן את דעתו להבדלי מסורות בקריאת התלמוד בין שרעב לצנעא.²⁹ הוא גילה התאמות בקריאת המסרן השרעבי לניקודים המצויים בכתבי יד תימניים קדומים (מקצתם אף נכתבו בצנעא גופה). במאמר אחר³⁰ שרטט קארה קווי הבחנה בין צנעא ובין מסורת שאינה צנעאנית,³¹ וחילקם לקטגוריות דקדוקיות. הבדלים רבים מתגלים בין מסורת צנעא ובין המסורות שהילכו בערי תימן האחרות, ולאורם יש בסיס להניח כי גם בלשון חכמים יש הבדלים הדורשים תיאור נפרד.

(0.3) על הקהילות הנחקרות

(0.3.1) שרעב

בשם שרעב³² מכונה האזור שבין הערים אב מצפון³³ ותעז מדרום.³⁴ במחוז שרעב חיו בתחילת המאה העשרים כריבוא יהודים שישבו בנקודות יישוב רבות (למעלה מ-130). חלק מן היהודים היו

²⁷ על מרכז ופריפריה במסורות הלשון ראה למשל א' ממן, "הערון הסמוי למסירת העברית בתקופת הביניים", מורשת ישראל – כתב עת ליהדות ולציונות 1 (תשס"ה), עמ' 33–41.

²⁸ קארה, כתבי-היד.

²⁹ ראה שם, עמ' כח.

³⁰ קארה, אחידות ושוני.

³¹ מדובר בספר מנורת המאור שנוקד לדעת קארה בידי בן העיר רדאע. אבל התברר לי כי מדובר במסורתו של הרב יחיאל חוטר, בן הכפר אלחירה, ששכן צפונית לצנעא במחצית הדרך לעיר צערה.

³² במחקר כמעט שאין רשימה מסודרת המתארת את שרעב ואת תולדות היהודים שחיו בה. המקורות היחידים שיש בהם עדויות היסטוריות על החיים בשרעב הם ספריו העממיים של חוזה, תולדות א–ב; מבחר מעשיות שנכללו אצל סולמי ובר-מעוז, זיכרונות; וסקירה כללית בכרכיו של גברא, קהילות (בערכים אב, שרעב [עמ' 582–583] ותעז). פרטים היסטוריים אחדים שיובאו כאן למדתי מעדויות המסרנים שהקלטתי.

³³ על מחוז אב ראה גברא, קהילות, עמ' 1–2.

³⁴ על מחוז תעז ועל העיר המרכזית בו שגם שמה תעז ראה גברא, קהילות, עמ' 596–598. מחוז זה ידוע בריכוז גבוה של תלמידי חכמים מובילים באזור שרעב. באופן כללי הגבולות של האזור אינם ברורים. במסגרת המחקר בדקתי אפשרות להכיל גם את מסורת הלשון של בני אזור חוגרייה, השוכן מערבית לשרעב, של יוצאי בייצ'א, אזור שסמוך לשרעב ממזרח, ושל יהודי חוביש, השוכנת בחלק הצפוני של שרעב. לאנשי המחוזות האלה יש מסורת לשון קרובה לזו של אזור שרעב מבחינת מערכת ההגאים, ואף מבחינה תרבותית יש להם תחומים משותפים (כגון תפילה בנוסח 'השאמי' ושימוש בספרי הדפוס). אבל מהרה גיליתי שיש הבדלים רבים, ונראה שהם נובעים מפערים נסיבתיים בין המחוזות. בני חוגרייה אינם רואים עצמם חלק מיהדות שרעב (ראה על כך רצ'א, תימנה, עמ' 14–21), מסורת יהודי בייצ'א מתאימה יותר לזו של יהודי חבאן (ראה 'ימיני, הפונולוגיה של הדיאלקט הערבי-יהודי של אל-ביצ'א [דרום

מפוזרים בכפרים קטנים, ובמקצתם אף לא התקיימו תפילות בציבור בגלל מיעוט התושבים. שרעב גידלה תלמידי חכמים רבים שהיו בקיאים במקרא, בהלכה ובקבלה.³⁵ עם זאת היו מקומות שהיה בהם צורך במורים מן החוץ, ובית דין שבצנעא שלח להם תלמידי חכמים, לפקח על חיי הדת של הקהילות ולהורות להם את האסור והמותר.³⁶ לתלמוד לא היה חלק עיקרי בסדר הלימוד של יהודי שרעב. מסורת הארמית שבפיהם מתבססת בעיקר על קריאה בארמית של תרגום אונקלוס לתורה ויונתן להפטירות, בקטעים הארמיים ב'עין יעקב' וב'חזק לישראל' ובקריאת הזוהר.³⁷ לימוד התלמוד הבבלי בשלמותו היה נחלתם של מעטים. ביותר נתחבב על יהודי שרעב הלימוד ב'עין יעקב' ובזוהר. לספרים האלה נתייחדה נעימה מיושבת ומתונה השובה את לב הקורא (או של הקוראים בצוותא), והיא עשויה לסחוף את דעתו שעות רבות!³⁸ סחו לי המסרנים שקטעים ארוכים מן החיבורים האלה היו שגורים על פיותיהם בילדותם ועל פיות נערים וסבים אחרים מבני הקהילה.

עֲדָן (0.3.2)

העיר עֲדָן שכנה לחוף ים סוף, והנמל שבגבולה שימש צומת מרכזי למסחר בין תימן למדינות שמעבר לים ובין אירופה למזרח הרחוק.³⁹ הקהילה היהודית בעדן ידועה היטב מימי הביניים, ויש עדויות לרצף קיומה עד הדורות האחרונים. במאה העשרים הורכבה הקהילה מאוכלוסיה שמקורה במקומות שונים, ובעיקר מערים אחרות בדרום תימן ומעיראק. סיפוחה לאימפריה הבריטית ב-1838 הביא לעיר רווחה כלכלית וקדמה, ובמהלך השנים נמשכו אליה מהגרים רבים – מתוך פְּנִים תימן ומחוץ לה. אלה הצטרפו לקהילה המקומית והגדילו אותה פי עשרים בערך בתקופה של כמאה שנים. מסורות של הלכה, מנהג, תרבות ולשון שהביאו אתם העוברים והשבים נטמעו ונקלטו בגרעין הקהילה העדנית, ועם זאת לא היה בכוחן לשרש את המסורות הישנות. הקהילה שמרה על אופייה המסורתי בכל שנות קיומה: מסורת הלשון אחידה בקוויה הפונטיים בקרב כל בני הקהילה כמעט

מזרח תימן], עבודת גמר, תל-אביב תש"ן), והלהג הערבי של חוביש רחוק מבחינה טיפולוגית מזה של יהודי דרום תימן האחרים.

³⁵ ראה למשל גויטיין, דיוקן, עמ' 224. במאמרו זה התמקד בעיר אלג'דס, ולדבריו היא הייתה מרכז תורני לכל אזור שרעב. חוזה (תולדות א, עמ' קג-קכב) פירט רשימה ארוכה של בתי הדין ושל חכמים שהיו בשרעב.

³⁶ על מרכזיות בית הדין בצנעא ראה הרב י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א, עמ' 75; י' טובי, 'שלוחי בית-הדין בצנעא לקהילות תימן', פעמים 14 (תשמ"ג), עמ' 92-106.

³⁷ קריאת הזוהר הייתה מקובלת מאוד באזור שרעב, ויש בה מאפיינים לשוניים מיוחדים שיש צורך בתיאור מפורט שלהם. גויטיין (שם, עמ' 236-237) מונה את אוצר הספרים של יהודי אלג'דס, וממנו נלמד לשאר יהודי שרעב: עין יעקב, משנה, תנחומא, רמב"ם, שו"ע, סידורי שאם.

³⁸ יהודי שרעב רואים בקריאה הגנינית הזאת מנוחה של ממש. לפי תיאור המסרנים, המנהג היה לקרוא בחיבורים האלה בשעות בין הערביים כשהם שרועים על מחצלאות ועל כסתות ובפיהם עלי הקאת כדי לשמור על ערנות.

³⁹ על העיר ועל יהודיה יש מחקרים לא מעטים, והמקיפים שבהם אהרוני, מושבת הכתר; אהרוני, עדן.

בכל פרטיה, ובדברים רבים שבהלכה ובמנהג היא שווה לשאר קהילות תימן.⁴⁰ הקהילה התגבשה בעיקר בבית הכנסת הגדול "מגן אברהם" (ובו התפללו ונהגו בנוסח מעורב: יש בו יסודות מן המנהג התימני הקדום עם יסודות שנשאלו ממנהגי הספרדים על פי סידורי ליורנו ופוסקים כגון "שולחן ערוך"). ביישובת "התורה והמצוה" שעל יד בית הכנסת התקיימו גם סדרים קבועים בלימוד התלמוד וההלכה.⁴¹ בית הדין של עדן, שחשיבותו נודעה בכל תימן ואף חוצה לה, ריכז את סמכות ההנהגה ההלכתית, והכול סרו למרותו. הבקאות במקרא הייתה חלק מתרבותו של הילד העדני כמו בשאר תימן, והוא קנה אותה אצל המארי בתלמוד תורה או בבית הכנסת.⁴² המשניות שנגרסו במסגרות ליטורגיות – בתפילות ובבית האבל – שגורות הן בפי בני עדן, וכן מסכתות מסדר מועד שנלמדו בחגים. כאמור תלמידי הישיבה המקומית⁴³ כללו בלימודם מסכתות אחרות בש"ס משנה ובתלמוד הבבלי.⁴⁴

(0.4) יהודי דרום תימן וספרי הדפוס

בדרום תימן נפוצו הספרים המודפסים במידה רבה, והם השפיעו על מנהגי ההלכה, על נוסחי התפילה ועל הגרסאות בספרות חז"ל, שנלמדה עד לפני דורות מעטים בעיקר מתוך כתבי יד.⁴⁵ הניקודים שבספרים החדשים – סידורים וספרי משניות מנוקדים – הטביעו ברב או במעט את מסורתם הלשונית בקרב אנשי דרום תימן.

⁴⁰ ראה גימאני, תמורות, עמ' 243–244. מעניינים בהקשר זה דבריו של יעקב ספיר (אבן ספיר, עמ' ח) על אנשי העיר עדן: "ומבטאם בלה"ק וקריאתם בתורה כהתימנים כולם – ולא בעלי צחות כאחיהם בצנעא".

⁴¹ ראה הקיצו ורננו, עמ' 144; אהרוני, עדן, עמ' 61.

⁴² בעת המודרנית (משנת 1940 בערך) לא הכול למדו אצל המארי – המוסד המסורתי התימני לחינוך ולהשכלה – ואת העקרונות הדקדוקיים והמתודולוגיה של החדר התימני המסורתי לא ספגו עוד כל בני הקהילה (עיקר חינוכם היה בבתי הספר המודרניים שהקימו גבירי הקהילה). אפשר שהדבר גרם להתרופפות בהגייה המדוקדקת. עם זאת מסורת הקריאה ידועה הייתה לכול, כיוון שהשתתפות בתפילות בית הכנסת ומנהגי הבית הנחילו את המבטא ואת דרך הקריאה.

⁴³ שהיו מיעוט מבני הקהילה (אהרוני, מושבת הכתר, עמ' 112).

⁴⁴ וראה עוד על ההתמדה בלימוד אצל יהודי עדן (וגם על הלימוד בבית האבל) אצל ערוסי, קורא הדורות, עמ' קלב, קמ, קמב.

⁴⁵ על חדירת ספרי הדפוס ראה למשל העדני, בין עדן ותימן א, עמ' 103–108; על התפשטות ספרי ספרד ראה גימאני, תמורות, עמ' 128–131. חשובים לכאן דברי ספיר (אבן ספיר, עמ' ח–ט, בהדגשות שלי): "עוד פה גביר נכבד וסוחר איש חכם ונבון כהר"ר משה חנוך הלוי נ"י. והוא יליד מדינות תוגרמה, ובא בכחרותו לעיר צנעא ולמד שם תורה ושו"ב. ואח"כ מצא לו בהודו ברכה והצלחה והתישב פה עדן והצליח בכל משלח ידיו. וגם זכה את הרבים והשביע כל ארץ התימן בספרים רבים, חומשים, עם כל המפרשים, עין יעקב, זוהר, שולחן ערוך, מנורת המאור, ראשית חכמה – אשר בזה כל מעינם וכל ישעם וחפצם – שהביא מליורנו סך עצום – והפיצם בכל גלילות התימן אשר לא מצא להם מאז, והוא ידע הדרך לכלכל מעשהו וגם הוא ראה בזה סימן ברכה". ודוק: ספרי משנה לא נזכרו.

מה הייתה מידת השימוש בספרים המנוקדים? ספרי התפילה ששימשו את בני שרעב ועדן בדורות האחרונים היו על פי רוב סידורי הדפוס, והם היפכו בהם תדיר בתפילות ובסדרי לימוד.⁴⁶ כמובן הסידורים האלה והמסורת הלשונית המשתקפת בניקוד שלהם לא עברו התאמה למסורת הדרום-תימנית, ולעובדה זו השפעה מכרעת בעיצוב מסורת דרום תימן. ומה בדבר משניות מנוקדות? ככל הנראה אלה לא נפוצו בבתי המדרשות של יהודי הדרום אלא מעט. המסרנים סיפרו לי שלמדו מתוך משניות שאינן מנוקדות (וראו בזה היתר ל'חופש קריאה' של המילים). למשל מצאנו שהרב דאוד חסן⁴⁷ השתדל להעתיק לעצמו את הגלוסר שבסוף המשניות בדפוס ליוורנו המנוקד מתוך עותק יחיד שהגיע לידי, כדי שיהיה פירוש מילות המשנה מצוי לפניו.⁴⁸ ועוד, הגם שבבתיהם של יוצאי דרום תימן יש ספרים רבים שהעלו אתם ארצה, לא מצאתי בביקורי הרבים אלא סדרת משניות אחת של דפוס ליוורנו המנוקד; לעומתה נמצאו ספרי משנה אחרים שאינם מנוקדים.⁴⁹

בסידורי ליוורנו לחול ולשבת נכללו כמה פרקי משנה: פרק ראשון של מסכת תמיד, פרק חמישי של מסכת זבחים וכל מסכת שבת. אקדים ואדגיש את אחת המסקנות החשובות של המחקר הזה כבר עתה: במהלך העבודה בלט לעיניי שעיקר ההשפעה של לשון הדפוסים הייתה בפרקים האלה, ובמקביל היה מעניין לאתר היכן קריאתם של העדים עמדה חוצצת, דהיינו היכן גבר כוחה של מסורת אבות על הניקוד שבספרים. במחזורי ליוורנו למועדים כלולים פרקי משנה אחרים (כגון מסכת יומא, ומשניות נבחרות הנלמדות בליל שבועות) – אבל נדירות השימוש במחזוריים אלו מנעה את השתלטות הניקוד שבהם על מסורת העדים.

⁴⁶ ובעיקר מהדורות השונות של דפוס ליוורנו: סידורי בית דוד ושלמה, בית עובד, בית מנוחה, תפלת החדש, מועדי ה' לשלושה רגלים, קריאי מועד (לימוד לליל שביעי של פסח, לליל שבועות ולליל הושענא רבה), ומחזוריים לראש השנה וליום הכיפורים. יהודי עדן שכרו את שירותיו של דפוס ליוורנו בהדפסת ספרים וסידורים הערוכים על פי המנהג המקומי, אבל הניקוד שבהם אינו משקף אלא את מסורת המדפיסים. רק בספרים אחדים (כגון אזהרות [ראה ביבליוגרפיה]), שהוא בעצם קונטרס בן 18 דפים המחזיק תפילות ופיוטים קצרים) ניכרים ניסיונות מוצלחים של הגהת הניקוד על פי המסורת של יהודי עדן (והזכרתים שם ושם בפרקי חיבור זה).

⁴⁷ האיש נולד בשרעב (אֶפְמֶת בְּנֵי מִנְצוֹר) והיגר לעדן כדי להשתקע. היה תלמיד חכם גדול, ושימש סניף לדיינים (כלומר חכם המסייע בהכרעה בשאלות שהגיעו לבית הדין). הוא נשלח לאי ג'יבוטי לשמש בקודש את קהילת הסוחרים ששהתה שם, ולשם לקח עמו את הגלוסר.

⁴⁸ כתב היד נמצא במכון בן-צבי, ומספר סרט הצילום שלו בספרייה הלאומית הוא F 37827.

⁴⁹ נתתי את דעתי גם למהדורות 'חק לישראל' שהיו בשרעב ועדן. בספר זה למדו יהודי דרום תימן בדרך קבע, והניקודים שבו עשויים להשפיע מאוד מבחינת מסורת הלשון שהם מייצגים. ואולם מה שמצאתי בבתיהם של המסרנים היו מהדורות שפרקי המשנה שבהן אינם מנוקדים.

(0.5) שיטות העבודה במחקר זה**(0.5.1) הקורפוס**

הבסיס למחקר הזה הוא פרקי המקרא והמשנה שנלמדו בקביעות בדרום תימן. מן המקרא צברתי הקלטות של מאות פרקים מפרשיות התורה, ההפטירות והמגילות. פרקי המקרא שימשו אותי בתיאור מערכת ההגאים של יהודי דרום תימן והצדדים הפונולוגיים הקשורים בתפיסה הדקדוקית של המקרא (מקום המכפל, שאלת השווא ושאלת ההטעמה). מן המשנה הקלטתי את כל הפרקים שהיו שגורים בפיו של יהודי מסורתי-אדוק מדרום תימן: מסכת ברכות, מסכת שבת (שנלמדה מדי שבת בשבת), מסכתות המועדים (רוב סדר מועד),⁵⁰ מסכת אבות, וביתר פרקי המשניות הנלמדים בבית האבל. פרקי המשניות של בית האבל כוללים את כל מסכת זבחים, פרק ראשון ואחרון ממסכת מנחות, ועוד עשרים וחמישה פרקים שנבחרו להיכלל בלימוד על פי האות שבה הם פותחים, ובאופן זה הם מקיפים את כל אותיות האל"ף-בי"ת (כנגד כ"ב אותיות ועוד אותיות כפולות). הפרקים האלה מגוונים בלשונם, שכן הם שאובים מכל חלקי המשנה.

אסכם ואפרט את פרקי המשנה בקורפוס הנחקר: מסכתות ברכות, שבת, עירובין, שקלים, פסחים, יומא, סוכה, ראש השנה, ביצה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה, אבות וזבחים. פרקים נבחרים: דמאי ב, שביעית א, שביעית ו, סנהדרין א, שבועות ב, מנחות א, מנחות יג (וחולין א, א), חולין ז, חולין יא, כריתות ד, מעילה ד, תמיד א, תמיד ד, כלים א, כלים יב, כלים כא, כלים כד, אהלות ד, פרה ד, פרה ט, טהרות ט, מקוואות ז (ופתיחת ח, א), נידה ז.⁵¹ באיסוף החומר, כלומר בהקלטות, הקפדתי שכל הפרקים ייקראו מתוך מהדורה שאינה מנוקדת.⁵²

(0.5.2) העדים

התשתית למחקר הזה היא ראיונות עם מסרנים בני דרום תימן וכתבי יד מנוקדים מאזור זה. בסעיף הזה אפרט את המקורות השונים ששימשו בעבודה.

⁵⁰ חלק מן המסכתות נלמדו בתקופת המועדים השייכים להן, מסכת ביצה נלמדה ביום שני של שבועות ומועד קטן נשנתה בחול המועד. מפי עדן ושרעב (המלומדים יותר משאר המסרנים) הוקלטו גם שאר המסכתות של סדר מועד – עירובין (במנהג עדן למדוה כסדרה בימי שישי מדי שבוע) ושקלים.

⁵¹ לא נמנעתי מלהביא עדויות מתוך קריאתו של עדן¹ במסכתות אחרות במידה שהן מוסיפות ומלמדות על הצורות הנכללות בקורפוס.

⁵² ירושלים תשנ"ח, דפוס צילום של מהדורת וילנה תרס"ח, בהוצאת המוסד לעידוד לימוד תורה; עלוי הנשמות, (צילום של דפוס עדן תרנ"ג), ירושלים תשי"ח, בהוצאת יוסף חסיד.

הרב יצחק יעקב (עדן)⁵³

נולד בעדן בתרע"ה, עלה לארץ בתשי"ב והתיישב בתל-אביב; נפטר בתשע"ב. את עיקר חינוכו ותורתו ספג מאביו, מארי סאלם יעקב מנחם, אב-בית-הדין של קהילת עדן, וגם אצל תלמידי חכמים אחרים, כגון מארי יצחק הכהן (אב-בית-הדין שקדם למארי סאלם), מארי מושמר בן שמואל נסים, מארי סאלם שלמה יצחק (ראש ישיבת 'התורה והמצוה'), ומארי יעקב מנזלי (מחבר 'הקיצו ורננו'). מימי ילדותו פקד בהתמדה את ישיבת 'התורה והמצוה', ובה למד מקרא, משנה, תלמוד וזוהר מפי החכמים הנזכרים. בארץ שימש בהנהגת הקהילה שנים רבות. היה תלמיד חכם מובהק, ואת סדרי המשנה והתלמוד סיים ללמוד כמה וכמה פעמים. זכיתי ליצוק מים על ידיו מינקות, ומאז תשס"א החילתי לתעד בהקלטות את מסורת הקריאה שבפיו. המשכתי להקליט אותו עד כחודש לפני פטירתו. הקלטתי ממנו פרקי מקרא, את רוב ש"ס משנה, קטעים מן התלמוד, מן הזוהר, מן המדרש ועוד.

מר שמעון בנין (עדן)²

נולד בעדן בתרפ"ו, עלה לארץ בתשי"ב, ונפטר בתשע"ג. עיקר חינוכו מאביו, מר משה בנין שילה, שהיה מנכבדי הקהילה ומהחכמים שלה ושימש 'סניף לדיינים' (מסייע לבית הדין). היה איש תורה ותפילה, וגילה בקיאות רבה במסורת הלשון של יהודי עדן. הספקתי להקליט ממנו (החל בתשס"ח) כמעט את כל הקורפוס הנחקר.

מר אלטיר מנחם (עדן)³

נולד בתרפ"ד, ובתשכ"ז עקר ללונדון עם שארית הפלטה בעדן. אביו, יהודה מנחם יהודה, היה שנים רבות מנהיג הקהילה העדנית בלונדון, ועתה בנו אלטיר (קרא 'Alt'ir') משמש תחתיו בעל סמכות בכל הנוגע למנהגי הקהילה ולמסורת הקריאה בבתי הכנסת. בעת שהותי בלונדון באדר תש"ע הקלטתי מפיו מבחר גדול של משניות מהפרקים הנלמדים בבית האבל.

ציון אברהם שמואל (עדן)⁴

נולד בתר"ץ, ועלה ארצה בתש"ט. בקי מאוד בקריאת המקרא ובמסורת השירה העדנית. מורו המובהק היה אחיו הגדול שמעון. למדתי ממנו פרטים חשובים על מסורת הקריאה במקרא בעדן, ועוד דברים רבים אחרים.⁵⁴

⁵³ הוא זקני מצד אבי.

⁵⁴ פעמים ספורות הזכרתי בחיבור הזה גם את הרב שמואל מנחם כהן, היחיד מיוצאי עדן שהוקלט במרכז המסורות (עד שהוספתי את ההקלטות שלי). ההקלטות שלו מחזיקות את מגילת שיר השירים ואת הפטרת חזון (ישעיהו א-ב). שאלתי רבים מבני העדה אם שמעו על האיש או על משפחתו, אבל לא הצלחתי לקבל תשובות בטוחות (השמות שמואל ומנחם הם מן השמות הנפוצים ביותר בקהילת עדן).

חסן יעקוב יחיא (שרעב1)

נולד בתרפ"ה בכפר אל-קהרה⁵⁵ בנפת שמיר⁵⁶ שבמחוז תַעְזו ועלה ארצה בתש"ט. התיישב תחילה במחנה העולים עין שמר ומשם עשה דרכו למושב נחלה הסמוך לקריית גת. את מסורת הקריאה ספג מהחכמים בני שרעב שגר בקרבתם בחוץ לארץ וגם בארץ בשנים הראשונות אחרי העלייה: מארי אברהם סולימאן, זקנו סַעִיד (סעדיה) טוֹבִים, ודודיו שאול סעדיה וסעיד יחיא.

נסים דוד סעיד (שרעב2)

נולד בתרפ"ה בכפר אל-קהרה בנפת שמיר שבמחוז תַעְזו. התייתם מאביו בגיל צעיר ונדד ברחבי שרעב כדי למצוא חסות. שהה בעיקר אצל דודו דאוד ברוך בכפר אַ-רַפְאע, וממנו למד את מסורת הקריאה. אף הוא למד אצל מארי אברהם סולימאן, ששימש רב ומורה במקום מגוריו בישראל.

רצון טאסה שרעבי (שרעב3)

נולד בתרפ"ז בכפר אל-קַדְס, עלה ארצה בשנות הארבעים של המאה שעברה והתיישב בתל-אביב. בבחרותו למד תורה מפי מארי מַעוֹדָה (איני יודע מיהו). רגיל מאוד בקריאת מסכתות המועדים ובלימוד הזוהר. בראשית תשס"ט ביקשתי מבנו מר עוזי טאסה להקליט בשבילי פרקי משנה מפי אביו. קיבלתי ממנו את כל מסכת שבת, פרק שלושה תריסין (כלים כד), ופרק 'עשר קדושות הן' הנאמר לפני הקידוש בשחרית של שבת (כלים א).⁵⁷

לבד ממה שהקלטתי השתמשתי בחומר המצוי בארכיון מרכז המסורות. מספרות חז"ל יש בו רק שלושה פרקים שהוקלטו מפי הרב יחיא תעיזי (שבת א, פסחים א–ב) ודפים נבחרים מן התלמוד הבבלי שהוקלטו מפי הרב חיים שרעבי (ששימש רב אזורי ביישובי פרוודור ירושלים). בעת האחרונה הועלו לרשת לשמיעה חופשית הקלטות של ארכיון הצליל הלאומי. איתרתי שם כמה הקלטות של פרקי מקרא וטקסטים מלשון חכמים של יהודים יוצאי דרום תימן, כלומר דפים נבחרים מתוך 'עין יעקב' השגורים בפיהם. העדים המוקלטים הם הרב אברהם חנדלי, הרב חיים חנדלי והרב סעדיה בן-אור.⁵⁸ ההקלטות מצטברות כדי ארבע שעות בערך, ויש בהן שפע של צורות עבריות מלשון חכמים ומארמית. לצורך המחקר דליתי את אלה המשמשות בקורפוס הנחקר.

⁵⁵ גברא, קהילות, עמ' 510 (קהרה השלישי).

⁵⁶ גברא, קהילות, עמ' 573.

⁵⁷ אני מודה למר טאסה במאוד מאוד על השתדלותו למעני.

⁵⁸ ראה לעיל, הערה 21. ההקלטות של הרב בן-אור (צ'וראני) המצויות במרכז דורשות מחקר נפרד (כאמור לעיל, הערה

מקור חשוב למסורת לשון חכמים של יהודי דרום תימן הוא הרכיב העברי שבפיהם. בשנות המחקר ליקטתי מאות ערכים עבריים וארמיים שהותכו ללשונם הערבית של יהודי תימן.⁵⁹ קצתם שאולים מספרות חז"ל, ויש בהם ללמד על מסורת הלשון בקריאת העברית הכתובה.

החיבור הזה בודק באופן שיטתי את הזיקה של המסורת שבעל-פה לניקודים קדומים שמקורם בדרום תימן. נראה שהמקורות החשובים ביותר הם (1) תפלאל משפא – תצלום של סידור המנוקד כולו בידי הסופר ישראל בן יוסף ממשפחת משתא; בראשיתו צורפו כמה דפים בכתיבת ידו של ר' שלום שבזי (גם הוא בן משפחת משתא). שני האישים חיו לפני יתר על שלוש מאות וחמישים שנה במחוז תעז. (2) סרי וטובי, שירים – שלושה דיוואנים כתובים בידי ר' שלום שבזי ומנוקדים ניקוד מלא; תצלומיהם התפרסמו בתכריך אחד בידי שלום סרי ויוסף טובי. מתוך הטקסטים הללו נבררו בקפידה צורות מלשון חכמים המשקפות בניקודיהן באופן ברור את מסורת הלשון של הסופרים. כמוכן הצורות שהובאו הן רק אלה הנטולות כל השפעה מקראית (הרווחת בדרך כלל בניקוד תפילות ושירים) או שיקולים של דוחק השיר (משקל וחריזה). מלבד הספרים האלה נדרשתי למאמריהם של ייבין ורצהבי המתארים את לשונם של כתבי יד מדרום תימן.⁶⁰

0.5.3) הצגת הממצאים ודרכי הניתוח שלהם

התעתיק של הצורות בחיבור זה הוא התעתיק הרשמי של IPA. שיטת התעתיק הזאת משמשת יותר ויותר במחקר ובפרסומים עממיים,⁶¹ ולכן בחרתי להשתמש בה במסגרת הזאת. הצורות המובאות מן המשנה מנוקדות בניקוד טברני רגיל למדיי, כלומר השתמשתי בסגול, בחטף-פתח ובחטף-סגול על פי התבניות הדקדוקיות המקובלות של המקרא הטברני.⁶² לא סימנתי שוואים נחים, חוץ מבאות א (להורות שה-א מופקת). כלומר כל שווא מסומן הוא בהכרח שווא נע, אבל שווא פשוט תחת א הוא שווא נח.

⁵⁹ כמה מילים וביטויים נתפרסמו אצל אהרוני, מושבת הכתר, עמ' 278–298 (וראה דברי הביקורת החשובים של מלמד, עדן). רבים מן הערכים נכללו עתה במילון המשווה למרכיב העברי בלשונות היהודים בעריכתו של פרופ' אהרן ממך ובחסותו של המרכז לחקר המסורות (עדה ולשון לא, ירושלים תשע"ג).

⁶⁰ כגון ייבין, מילים; רצהבי, שבזי.

⁶¹ כגון באתר ויקיפדיה (Eng.) במרשתת. העיצורים הנחציים ט ו-צ מתעתיקים על פי שיטה זו כמלוועלעים, בתוספת ^ç (כלומר t^ç, s^ç, במקום t, ç, שבשיטות תעתיק אחרות).

⁶² למותר לציין שאין שום הבדל בין הגיית הסגול להגיית הפתח (להלן, 5.3), ואין הבדל בין הגיות שווא נע (ההגייה היסודית), חטף-פתח וחטף-סגול (להלן, 1.2.2.3).

נעשתה השוואה מתמדת למסורת מרכז תימן, ולצורך ההשוואה הבאתי את כל העדים הזמינים של מסורת זו. אמנה אותם במסודר, ואחדש עליהם פרטים שלא נזכרו עד עתה במחקר.⁶³

כתב יד של סדר מועד מספריית יהודה לוי נחום (כ"ג)

נכתב כנראה במאה ה"ז (ואולי קודם לכן). מחזיק גם את פירוש רמב"ם בערבית. הנוסחאות שבו מעולות ומתאימות לאבות הטקסטים. יצא במהדורת צילום בשנת תשל"ו. לפני כמה שנים הועלה כולו למרשתת באיכות סריקה מעולה ביותר. הטכנולוגיה הזאת מאפשרת לכל מבקש לגלות בו דברים שהיו קשים לפענוח במהדורה המצולמת (חלקים מטושטשים, ובעיקר מחיקות שנעשו בו).⁶⁴ כיוון שהקורפוס הנחקר כולל את כל סדר מועד, הרי בחיבור הזה יש תיאור כמעט שלם של שמות העצם והנטיות שאינם מקראיים בכ"ג.⁶⁵

כתב יד ירושלים (כ"י ירושלים)

מכונה גם כתב יד עזי"ר. כידוע מכתב יד זה פורסמו רק שלושת הסדרים האחרונים של המשנה. בחזקתו של ידידי מר אדם בן-נון מצוי תצלום של שלושת הסדרים הראשונים, ואני מודה לו על האפשרות שנתן לי להשתמש בו באופן סדיר לצורך העבודה. הרושם שלי שמדובר בעד הנאמן ביותר של מסורת מרכז תימן. מכל העדויות הוא העקיב והמדויק ביותר, ואף נקי מתמורות מאוחרות שהתחוללו אצל מסרני הדור האחרון. שלא כמו שרגילים לחשוב, אף על פי שהועתק מדפוס כלשהו יש בו תיקוני כתיב רבים.⁶⁶

משנת מהרי"ץ

מכונה גם משנת שרעבי. שישה סדרי משנה מנוקדים במלואם על פי מסורת מרכז תימן. הניקוד שבו מיוחס למהרי"ץ, מגדולי החכמים שעמדו ליהודי תימן בכל הדורות,⁶⁷ ולדעתי אין סיבה טובה לפקפק בזה.⁶⁸ יש בו סתירות מרובות יחסית, אבל אין להוציאו מחזקת עד נאמן. בספרייה הלאומית

⁶³ לפירוט יסודי על העדים ועל טיבם ראה קארה, כלים, עמ' 407–411 (בדבריו סקירה של רוב העדים ממרכז תימן המצויים בידינו כיום); קיסר, מסורות, עמ' 12–19; אבות, עמ' ב–כב.

⁶⁴ ובצד השמחה שבדבר מצאתי דפים אחדים שניזוקו מעט מאז יצאה מהדורת הצילום ועד ימי הסריקה. דומני שבחלקי המשנה שבספר כמעט שלא אבד מידע בשל הבלאי הזה.

⁶⁵ כיוון שיסודו של הקורפוס הוא נוסח הדפוס וקריאת המסרנים, חסרים במחקר הזה גרסאות וניקודים מיוחדים בכ"ג שבקריאת המסרנים אין בהם סטייה מן המקרא הטברני – ובכל זאת הם אינם רבים.

⁶⁶ לדוגמאות ראה קיסר, מסורות, עמ' 16.

⁶⁷ ראה עליו למשל קיסר, עיונים, עמ' 181–182.

⁶⁸ ראה קיסר, יומא, עמ' יט, הערה 101. הוא הציג סתירות בין הניקוד במשנה ובין הכרעות מהרי"ץ בסידורו 'עץ חיים', והן הביאוהו להפקיע את המשנה מייחוסה הראשון. אבל סתירות בדברי מהרי"ץ יש לא מעט גם בין הסידור ובין חיבורו 'חלק הדקדוק'. למשל, על תיבת 'הַמְתַּהֲלִים' (תהלים צז, ז), כתב ב'חלק הדקדוק' שאין געיה בה-ה וממילא השווא ב-ל נח (וכן המנהג במרכז תימן), אבל באוטוגרפים של סידורו סימן מהרי"ץ שווא נע (וכמו דוגמה זו עוד רבות – ראה

(5) מסורת דרום תימן – סיכום

מורג הראה בספרו (העברית) שתימן אינה אחידה במסורת הלשון שלה. ההיבט הפונטי היה אבן בוחן עיקרי במחקרו, ובאמצעות היבט זה התווה מורג דרך בחקר העברית התימנית ופילח אותה לחמש חטיבות. בספרו מוצגות חמש מערכות שלמות הנבדלות זו מזו באוצר ההגאים. עיון מדוקדק בחמש המערכות האלה מראה כי רבים מן ההבדלים נוגעים להגוונים דקים של הגה זה או אחר. ההבדלים החשובים והבולטים ביותר נוגעים להגיית העיצורים ק ו-ג ותנועת החולם, והם מחלקים את תימן לשניים בגבול גאוגרפי רצוף למדיי – דרום תימן מעבר אחד ומרכזה וצפונה מעבר אחד. כל אחד משלושת אלו נהגה בשני אופנים שונים בשני האזורים.

מלבד ההיבט הפונטי ספרו של מורג ומחקריו שפרסם אחריו עוסקים גם בהיבטים לשוניים אחרים. ואולם ההיבטים האחרים אינם מפורטים בכל חמש החטיבות באותה העמקה ובאותה יסודיות של המחקר הפונטי. להעמקה הנדרשת הזאת זכתה בעיקר מסורת צנעא. מורג הבחין בעיניו החדה שבקרב יוצאי עיר זו טמונה מסורת לשון טובה ומושרשת, והיא זימנה לו תופעות מיוחדות ומפתיעות ברושם הקדום שיש בהן. האבחון הזה היה היסוד למחקרים של מורג ושל הבאים אחריו – גלוסקא, קארה וקיסר, בתחומי הלשון השונים: הפונולוגיה (כגון כללי השווא הנע), המורפולוגיה (שם ופועל) ועניינים מורפוסנטקטיים אחדים (כגון היידוע היתר). צנעא שימשה לחוקרים האלה ולחוקרים אחרים הנציגה העיקרית של תימן כולה בחקר הקטגוריות הלשוניות הלא-פונטיות. החיבור הזה משלים את תיאור המסורת העברית של יהודי דרום תימן. מסיבות מובנות העיסוק הממוקד במסורת הדרום האירי וחיידש פרטים אחדים במחקר הפונטי שדרשו תיקון. אבל ביותר הוא נועד להעמיד תמונה שלמה (אף כי אינה מושלמת) של שאר ההיבטים שבמסורת הלשון הזאת. בפרק הזה אערוך ואסדיר את החידושים העיקריים של המחקר הפונטי, ואציג בתמצית את העקרונות הפונולוגיים שנדרונו בחיבור. מתוך הפרק של שמות העצם שהוצגו באלפא-ביתא אברור שמות רבים שאפשר להעמידם קבוצות קבוצות על פי בחנים שונים.

(5.1) הפונטיקה

בתחום העיצורים ראוייה לציון קשת המבטאים של האות ק במסורת עדן (1.2.1.8). מורג נתן דעתו לשתי הגיות עיקריות, והמחקר הזה בא ומעמידן על שלוש. אני סבור כי ההגייה היסודית של העיצור משותפת למסורת שרעב, והיא הביצוע הסותם המלועלע (q). שתי ההגיות האחרות הן תוצאות של הידמות לסביבה הפונטית. במקביל ההגיות המשניות של ה-ק יצרו הזדהות עם מבטאה של ה-ג הרפה (1.2.1.4). דרך הזדהות הגיית ה-ק בתנאים מסוימים עם הביצוע היסודי של ה-ג הרפה (y) – זה המשמש בכל תימן, ושרעב בכללה) התפתחה בתמונת ראי הגייה סותמת ומלועלעת גם במימוש ה-ג הרפה: $q < B < y // y < B < q$.

עוד חשוב לחזור ולהעלות את מבטא ה-ב הרפה בדרום תימן (1.2.1.2). ההנחה היא שה-ב הדגושה וה-ב הרפה נחתכו בין השפתיים, דהיינו שתייהן דו-שפתיות. הקרבה ההדוקה הזאת הביאה לטשטוש ההבחנה בין האלופונים – ה-ב הלא-דגושה נשמעת חוככת במיעוט ניכר של המקרים, ובמסורת שרעב ההגייה החוככת אף זלגה טיפין (כנראה בפי מקצתם של בני האזור) למימושה של ב.

הנושא החשוב בתחום התנועות הוא ביצוע החולם (1.2.2.2). האמירה 'בדרום תימן החולם הגוי כמו הציירי' – פשטנית ואינה מדויקת בלשון המעטה. נכון יותר לומר כי חוצה לצנעא ולערים שסביבתה¹ החולם הגוי במגוון הגיות, מקצתן קרובות ואף זהות לציירי ומקצתן קרובות לחולם הצנעני. גיוון זה בביצוע החולם מקוים יפה גם בפי אנשי דרום תימן, והוא תלוי במידת עגילת השפתיים ובשינויים בבסיס הפקת התנועה בחלל הפה. אחר כל זאת נכון לומר כי בדרום תימן ההגייה של חולם כציירי נשמעת מפי רוב מוחלט של אנשי האזור וברוב ניכר של המקרים (בפי כל איש ואיש), עד כי הביא לשינויים מורפולוגיים (כלומר מעתקי גזרות בצורות פועל). מכל מקום לא כמו ה-ק וה-ג, אין לחילופים בהגיות החולם גבול גאוגרפי ברור ורצוף – הגיותיו המגוונות הילכו ונשמעו בתימן בכל קצותיה.

בכללי השווא הנע דומה מסורת הדרום למסורת המרכז – הן בגיוון ההגיות של השווא הנע הן בשאלת זיהוי השווא הנע (1.2.2.3). בקיעים בכללים האלה עלו במסורת הדרום בכמה תיבות ידועות וקבועות לפני י. אין אלה חריגות שרירותיות; האחידות בין המסרנים והשותפות עם אזורים אחרים בתימן מקדימה את שורש התופעה בשנים רבות.

בנושא ההטעמה נוכחנו שבדרום תימן הצטמצמה ההקפדה בהארכת ההברה המוטעמת במילים מלעיליות (1.3.1). בזיקה לעובדה הזאת צריך להזכיר גם את ההטעמות המשניות, המסומנות במקרא בגעיה: הן אינן ממומשות בעקיבות בדרום תימן (1.3.2). אף יש סוגים של הארכות משניות (בהברה סגורה ובשווא) שזכרם אבד ממסורת הקריאה של בני שרעב (במידה שנחשפה לפניי) והן אינן ממומשות עוד בפיהם (1.3.3). התופעה הזאת עשויה להיות קשורה בעובדה אחרת, והיא נכונה גם למסורת המרכז: מילים מלרעיות הנתונות במקרא בטעם מחבר הגיות בהטעמת מלעיל אבסולוטית (כלומר האורך האבסולוטי של ההברה שלפני האחרונה גדול במעט מזה של ההברה האחרונה). עובדה זו הגדירה מחדש את ההבדל בין מילה מלרעית למילה מלעילית – במילה מלעילית צריך להגדיל את היחס בין ההברות האחרונות כדי להבחין בינה ובין מילה מלרעית (כך נוהגים במסורת המרכז), אבל במסורת הדרום לא נענו תמיד לעיקרון הזה, והסתפקו בהעדפה האבסולוטית של אורך ההברה שלפני האחרונה כדי להחשיבה מלעילית (גם אם היא נוהגת במילים מלרעיות).

¹ 'צנעא' עשוי לשמש גם מושג בעניין זה, ופירושו: זכורה של צנעא והמלומדים שבה ושבערים הקרובות לה.

(5.2.1) Some Notes on Noun Morphology	393
(5.3) Characteristics of the Southern Yemenite Tradition	402
(5.4) Insights on the Central Yemenite Traditions	409
(5.5) Conclusive Remarks	411
Bibliography and Abbreviations	413
Index of Words	425

(2.1.5) Gemination of <i>Deḥik</i>	56
(2.2) The Influence of the Gutturals	56
(2.2.1) The Vocalization of a Prefix before a Guttural	57
(2.2.2) The Gutteral Vowel	59
(2.2.3) Furtive <i>Pataḥ</i>	62
(2.2.4) Changes in Verbs with Gutturals	63
(2.2.5) The Vocalization of Definiteness before Gutturals and before ך	64
(2.3) Fricative and Plosive בגדכפ"ת Letters	65
(2.3.1) Plosive בגדכפ"ת Letters Not Following the Tiberian Tradition	66
(2.3.2) Fricative בגדכפ"ת Not Following the Tiberian Tradition	73
(2.3.3) Analysis and Conclusions	74
(2.4) Stress in the Reading of the Mishna	80
(3) The Noun in the Tradition of Mishnaic Hebrew	82
(3.1) The Hebrew Nouns	82
(3.2) The non-Hebrew Nouns	320
(4) Various Matters in the Tradition of Mishnaic Hebrew	368
(4.1) Some Participial Forms	368
(4.2) The Vocalization of the Relative Pronoun ך	369
(4.3) The Vocalization of ךכ"ל in Pretonic Position	371
(4.4) Pausal Forms	372
(4.5) Participles with First Person Pronouns	374
(4.6) Feminine Participles with Object Suffixes	375
(4.7) Absolute Forms in Construct State	376
(4.8) Construct Forms in Absolute State	378
(4.9) Joining ךל to the Following Word	379
(4.10) Second Person Suffixes	380
(4.11) Definiteness of Nouns	381
(4.12) <i>Ketiv</i> and <i>Qere</i> in the Reading of the Mishna	383
(5) The Southern Yemenite Tradition – A Summary	391
(5.1) Phonetics	391
(5.2) The Reading Tradition of Mishnaic Hebrew	393

Table of Contents

Table of Contents in Hebrew	1
(0) Introduction	4
(0.1) The Research on the Language Traditions	4
(0.2) The Research on the Yemenite Tradition	5
(0.2.1) The Research on the Southern Yemenite Tradition	6
(0.3) The Communities in this Paper	9
(0.3.1) Shar'ab	9
(0.3.2) Aden	10
(0.4) The Jews of Southern Yemen and the Printed Books	11
(0.5) Research Methods	13
(0.5.1) The Corpus	13
(0.5.2) The Informants	13
(0.5.3) Presentation of the Results and an Analysis	16
(1) Phonology in the Reading of the Bible	23
(1.1) Preface	23
(1.2) The Sound System	23
(1.2.1) The Consonants	23
(1.2.2) The Vowels	32
(1.3) Stress in the Reading of the Bible	42
(1.3.1) Primary Stress	42
(1.3.2) Secondary Stress	46
(1.3.3) Secondary Stress in Closed Syllables	46
(1.4) Gemination	49
(1.5) Furtive <i>Pataḥ</i>	49
(2) Phonology in the Reading of the Mishnah	50
(2.1) Gemination	50
(2.1.1) Gemination in ך	50
(2.1.2) Gemination in אהח״ע	52
(2.1.3) Gemination in ם in <i>Shva</i> and in ן in <i>Shva</i>	53
(2.1.4) Gemination after מה	56